

FIINȚĂ ȘI UNITATE ÎN METAFIZICA ARISTOTELICĂ

ANDREEA GAE

I. PROBLEMA MIȘCĂRII ȘI A PRIMULUI MIȘCĂTOR NEMIȘCAT LA ARISTOTEL: ACTUALITATE ȘI POTENȚIALITATE

Materie, mișcare și potențialitate

La finalul discursului Cărții Θ despre act și potență, Aristotel sugerează că noțiunea priorității actualității deține o hermeneutică profundă: „Dar actul este anterior într-un sens încă și mai strict (ἄλλα μὴν καὶ κυριώτερος). Cele veșnice sunt, din punctul de vedere al substanței, anterioare (τα μὲν γὰρ αἴδια πρότερα τῆ οὐσῆ) celor vremelnice și nici un lucru veșnic nu există în puțință (οὐθὲν δυνάμει αἰδίου).”¹ Noțiunea „priorității substanțiale” introduce discuția aristotelică asupra Mișcătorului Nemișcat ca garant al mișcării Primului Mișcător Mișcat. Pentru Aristotel, fiecare potențial este simultan potențial în raport cu opusul său, finalitatea fiecărei potențialități fiind, prin însăși natura potenței sale, actualitatea. Astfel, ceea ce este „capabil” (δύναμις) de Ființă este și nu este în același timp². Formularea aristotelică a argumentului contingentei este „Așadar, tot ce e nepieritor există în act; tot așa nici un lucru necesar nu există în chip potențial. Dar acest fel de lucruri sunt primordiale, căci, dacă n-ar exista ele, nu ar mai exista nimic”³. Aristotel localizează această noțiune a ființelor contingente în contextul mișcării contingente, continuând prin a sugera că această mișcare este veșnic asigurată întrucât există un element etern în cadrul său. Argumentul este consistent în raport cu ideea că lucrurile eterne (în acest caz, Mișcătorul Nemișcat) nu sunt niciodată contingente sau potențiale⁴.

¹ Aristotel, *Metafizica*, 1050b 6-8.

² Fragmentul reprezintă totodată o noțiune a unei ființe contingente ce implică existența unei ființe necesare, argumentul fiind inclus în cadrul dovezilor existenței lui Dumnezeu situate la începutul lucrării lui Thomas D'Aquino, *Summa Theologiae*; Ross îl consideră, de altfel, un tip distinct de „argument teologic” (W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1924, p. 179). De asemenea, Unitatea se manifestă în cazul particularului non-material, cu diferența că unitatea acestuia este lipsită de potențialitate, întrucât Materia este sursa potențialității. Ca o consecință a absenței potențialității, entitățile non-materiale nu sunt contingente, pentru că ceea ce este contingent este un amestec între Materie și Formă, iar Forma și Materia nu sunt coruptibile. Încă o dată, Forma singulară este o Unitate esențială. Într-un particular concret, Forma este principiul Unității și, în virtutea faptului că Unitatea și Ființa sunt termeni convertibili, se poate afirma că instanțele non-materiale aparținând Ființei substanțiale sunt non-contingente.

³ Aristotel, *Metafizica*, 1050b 18-20.

⁴ *Ibidem*, 1050b 20.

Atunci când Aristotel abordează discuția Primul Principiu în cadrul Cărții Λ, indică existența a trei tipuri distincte de substanță: 1) fizică și perisabilă; 2) fizică și neperisabilă (sferele cerești); 3) non-fizică (mișcătorii nemișcați). Primele două tipuri aparțin studiului fizicii, iar al treilea unei științe diferite, probabil metafizică⁵.

În aceste circumstanțe, Aristotel afirmă că este imposibil de a generaliza discursul asupra principiilor substanțelor fizice (substanțele fizice și perisabile), tot ceea ce se poate afirma despre acestea la nivelul cel mai abstract fiind calitatea de a fi analoage (ἀναλόγων): „Principiile sunt identice sau analoage, mai întâi, în sensul că materia, forma, privațiunea și cauza motrice le sunt comune tuturor lucrurilor; apoi pentru că principiile substanțelor pot fi considerate drept cauzele tuturor lucrurilor, în înțelesul că, dacă dispar substanțele, o dată cu ele dispar toate categoriile și accidentele lor; în sfârșit, pentru că ceea ce este prima cauză în act este cauza tuturor lucrurilor.”⁶ Ultimul punct evocă *Fizica*, unde Aristotel demonstrează că o ființă necesară este revendicată în vederea asigurării mișcării continue, sugerând necesitatea unui garant al mișcării Primului Mișcător Mișcat⁷.

Realitatea primară care garantează mișcarea în sensul unei locomoții circulare continue este o ființă fizică, și totuși distinctă de regnul al cărui subiect îl constituie generarea și corupția (este o substanță fizică neperisabilă). O asemenea substanță este necesară întrucât mișcarea este eternă: „Într-adevăr, substanțele sunt primele dintre lucruri și, dacă ele ar fi cu toate pieritoare, toate lucrurile ar fi pieritoare. Dar e peste putință ca mișcarea să aibă vreun început sau sfârșit, deoarece ea este veșnică. Tot așa e și cu timpul, căci dacă timpul n-ar exista, n-ar exista nici noțiunea de anterior și posterior. Prin urmare, mișcarea e continuă, ca și timpul, căci una din două: sau mișcarea și timpul sunt identice, sau timpul este un mod al mișcării. Însă, ca mișcare continuă, nu există decât mișcarea în spațiu, și anume cea circulară.”⁸ Mișcarea circulară este concepută ca fiind continuă pentru că nu are început și nici sfârșit, precum în cazul mișcării rectilinii.⁹ Comparația dintre mișcarea continuă și timpul continuu sugerează că, în același mod în care a existat un timp *a priori* timpului inițial, a existat și o mișcare *a priori* primei mișcări și, întrucât sistemul pare incoerent, cercetarea urmează o mișcare continuă.

Aristotel va demonstra că orice este capabil de mișcare va fi, în virtutea acestei capacități motrice, capabil și de imobilitate: „Dar, chiar dacă ar exista o cauză motrice sau eficientă, care însă nu ar fi în act, ea nu ar fi în mișcare, căci se poate întâmpla ca aceea ce e în potență să nu treacă la act.”¹⁰ Ceea ce se remarcă în acest fragment este asocierea dintre Materie și potențialitate¹¹. Aristotel afirmă că substanțele, precum ultimul garant al mișcării, „trebuie, pe lângă aceasta, să mai fie

⁵ *Ib.*, 1069b 2.

⁶ *Ib.*, 1071a 34-37.

⁷ Aristotel, *Fizica*, 266a 6-9.

⁸ Aristotel, *Metafizica*, 1071b 5-11.

⁹ Aristotel, *Fizica*, 262a 12.

¹⁰ Aristotel, *Metafizica*, 1071b 13-14.

¹¹ C. Georgiadis, *Aristotle's Theology and its Influence on the Philosophers of Islam, Judaism and Christianity*, „Dialogue in Humanism”, III, 1, 1993, p. 13.

și imateriale, căci ele trebuie să fie neapărat veșnice, mai presus decât oricare altele. Prin urmare, ele trebuie să fie în act.”¹² Lucrurile materiale sunt candidații ideali ai eternității, deoarece lucrurile materiale sunt divizibile și astfel coruptibile, spre deosebire de lucrurile imateriale, ce nu sunt subiectul diviziunii sau corupției. Materia este sursa potențialității, iar orice deține potențialitate revendică o actualitate anterioară drept cauză a propriei sale actualități.

Mișcarea este de natură fizică, iar o asemenea mișcare necesită spațialitate și, în consecință, Materie. În timp ce este evident că cerurile materiale, dar eterne, sunt mobile, însă incapabile de destrucție, faptul că acestea sunt compuse dintr-un anumit tip de materie poate sugera lui Aristotel posedarea unei potențialități și, atunci, a posibilității imobilității lor.

Actualitate și cauză finală

Aristotel a afirmat că platonicienii nu oferă o abordare adecvată mișcării și alterării¹³: „Așa că nu ne-ar sluji la nimic să admitem substanțe veșnice, cum fac adepții Ideilor, dacă ele nu cuprind în sine un principiu care poate să producă o schimbare.”¹⁴ Conform afirmațiilor anterioare, nici un element al principiilor platoniciene nu indică o aplicare spre alterare. Aristotel observă însă că nucleul Primului Mișcător Mișcat îl recomandă pe acesta drept cauză a mișcării și alterării, permițând, prin intermediul unui principiu al continuității mișcării, fiecărei substanțe individuale evoluția și schimbarea. Mișcarea este revendicată de integrarea în cadrul Ființei a particularului concret, în paradigma în care o actualitate anterioară trebuie să „se miște” pentru a crea sau procrea. Aristotel utilizează noțiunea priorității actualului pentru a pleda în favoarea unei cauze actuale a mișcării și alterării, pe baza ambivalenței potențialului. În continuare, întrucât substanțele non-materiale sunt unități esențiale¹⁵ în cadrul Mișcătorului Nemișcat, Unitatea, Ființa și actualitatea converg pentru a asigura mișcarea, în alți termeni, Ființa, Unitatea și actualitatea sunt garanții existenței κοσμος.

¹² Aristotel, *Metafizica*, 1071b 20-23. Aristotel utilizează pluralul pentru a implica ideea mișcătorilor nemișcați multipli pe care îi postulează ca explicație a mișcării cerești. Aceeași condiție de imaterialitate se aplică și Primului Mișcător Nemișcat.

¹³ Într-un fragment introductiv, Ross rezumă: „Pentru a se produce o mișcare eternă trebuie să existe (1) o substanță eternă. Până acum Formele platoniciene ar fi suficiente. Dar (2) această substanță eternă trebuie să fie capabilă să cauzeze mișcarea, ceea ce Formele nu pot face. (3) Trebuie nu numai să dețină această capacitate, dar să o și exercite (4). Esența acesteia trebuie să fie nu forța, ci activitatea, pentru că altfel nu ar fi posibilă exercitarea acestei capacități, iar schimbarea nu ar fi eternă, în mod necesar nesfârșită. (5) Această aubstanță trebuie să fie imaterială, din moment ce trebuie să fie eternă.” (W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1924, p. 180).

¹⁴ Aristotel, *Metafizica*, 1071b 14-16, 1071b 33, 1072a 1.

¹⁵ Având în vedere unitatea esențială a entităților non-materiale, garantul mișcării pare a fi actual și unitar. În consecință, ne situăm încă o dată în domeniul participării, implicând ideea unei Unități formale, deoarece toate unitățile non-absolute pot apărea ca participând la o Unitate absolută. Procesul în sine este o tentativă de a reda orice substanță formală sau esențială ca expresie al unui principiu unificator al particularelor acesteia; particularul concret manifestă o unificare în termenii mixturii Materie-Formă și în aceia ai unei potențialități orientate spre actualizarea finală.

Introducerea importanței priorității actualului intervine în momentul în care Aristotel abordează problematica a ceea ce pare a fi în primă instanță chestiunea inofensivă a potențialității. Potențialitate apare, astfel, ca fiind anterioară actualității, conform asumției că actualitatea este în mod logic dependentă de aceasta. În acest caz, totuși, „atunci nu ar mai fi nici unul dintre lucrurile existente, pentru că s-ar putea ca ceea ce e în potență de a fi să nu fie încă.”¹⁶ Implicația afirmă că, în absența unui actual *a priori*, nu există garanția nici unui lucru existent, deoarece tot ceea ce posedă potențialitate deține potențialitate și pentru opusul său. A susține anterioritatea potențialității omite necesitatea unei cauze actuale, conducând spre eșuarea recunoașterii aplicației fundamentale a principiului rațiunii suficiente¹⁷. Argumentul aristotelic al mișcării va solicita, în consecință, o locomoție circulară și continuă, și, de asemenea, o cauză a mișcării: „Însă, dacă există un termen mijlociu care e pus în mișcare și pune în mișcare, trebuie să existe și ceva care pune în mișcare fără ca el să fie mișcat, având caracterul veșniciei și fiind substanță și act.”¹⁸ Astfel, în virtutea asocierilor dintre Materie și potențialitate sau imaterialitate și actualitate, precum și a ideii substanței imateriale ce constituie o unitate esențială, Mișcătorul Nemișcat se recomandă ca Unitate, Ființă și Substanță primare. În ce manieră, însă, cauzează acesta mișcarea?

Prin intermediul mișcării, Primul Mișcător Nemișcat își exprimă propria actualitate, substanța individuală sau $\tau\omicron\ \tau\iota\ \eta\nu\ \epsilon\iota\nu\alpha\iota$, în alți termeni, o substanță a cărei mișcare reprezintă o finalitate în sine, o expresie a propriei ființei și o teleologie sau imitația Mișcătorului Nemișcat ce rezultă din dorință. Aristotel afirmă că în timp ce Primul Mișcător Mișcat acționează ca un agent al mișcării, asigurând mișcarea pentru întregul sistem, Mișcătorul Nemișcat acționează în calitate de cauză finală, „ceva în scopul căruia”, în raport cu Primul Mișcător Mișcat¹⁹. Discursul inserează, în continuare, problematica ceea ce mișcă fără a fi mișcat, determinându-l pe Aristotel să demonstreze existența obiectului dorinței, în condițiile în care dorința rezultă din cadrul unei opinii orientate asupra unui element pozitiv, fiind inițiată de un obiect. Totuși, dorința este mișcată prin intermediul Inteligibilului, substanța fiind instanța primară acestuia, cea mai simplă și actuală instanță a substanței fiind, la rândul său, primară. Mișcătorul Nemișcat

¹⁶ Aristotel, *Metafizica*, 1071b 25.

¹⁷ Critica aristotelică a mișcării adresată lui Platon sugerează că platonicienii nu pot oferi o argumentare mișcării și alterării la acest nivel primar, și consideră că, asemenea lui Parmenide, aceștia cultivă un principiu inert al Ființei.

¹⁸ Aristotel, *Metafizica*, 1072a 24-26.

¹⁹ Gerson susține că „după ce Aristotel stabilește că Ființa este un *pros hen* echivoc, se vede obligat să arate că toate ființele sunt conectate cauzal cu Ființa sau ființele primare. În caz contrar, unitatea științei pe care o caută, posibilitatea acestei științe nu este stabilită.” (L. P. Gerson, *Plotinus*, Routledge, London, 1994, pp. 86-87). Există, cu toate acestea, o relație cauzală, fizică, sub expresia unei mișcări continue ce conectează toate substanțele, în timp ce Mișcătorul Nemișcat se situează în poziția de cauză finală și garant al continuității locomotorii. Ulterior, cauzalitatea pe care Gerson o stipulează nu mai este necesară, în condițiile în care echivocitatea *pros hen* este tratată epistemologic, în opoziție cu forța ontologică.

este garantul locomoției circulare rezultate, fiind întotdeauna unitar și imobil. Exemplul perfect al Ființei este acela în scopul căruia Primul Mișcător Mișcat se mișcă și, drept consecință, impune mișcarea tuturor celorlalte elemente²⁰: „Într-adevăr, cauza finală există în vederea lucrului (ou ενεκα) pentru care ea joacă rolul de scop, dar ea mai înseamnă și scopul în sine: numai în acest din urmă sens ea poate figura printre lucrurile imobile, dar nu în înțelesul dintâi. Prin urmare, cauza finală imprimă o mișcare în același fel în care obiectul iubirii pune în mișcare pe cel care iubește acest obiect și împreună cu ceea ce e mișcat în acest fel, cauza finală mișcă și celelalte (δὲ τ' ἄλλα κίνει).”²¹ În cazul lucrurilor imobile, de exemplu, un Mișcător Nemișcat, cauzalitatea finală implică un bine care este finalitatea unei acțiuni (a unui Prim Mișcător Mișcat), în timp ce, în general, o cauză finală ca expresie a binelui unui obiect se aplică lucrurilor situate în mișcare. Mișcătorul Nemișcat este, atunci, un obiect al iubirii ce cauzează în această paradigmă mișcarea, în condițiile în care orice altceva cauzează mișcarea prin însuși faptul de a fi în mișcare (într-o ordine cosmologică a mișcării). Celelalte lucruri se situează în mișcare în special grație acestei continuități a mișcării, iar ființa și unitatea lor nu rezultă dintr-un impuls de a imita sau înțelege Mișcătorul Nemișcat²². Substanțele fizice sau naturale (φυσικά) ce reprezintă particulare concrete supuse alterării revendică mișcare, de asemenea, în vederea propriei evoluții, fiind capabile de a-și manifesta unitatea și ființa proprii în virtutea Formei

²⁰ Randall afirmă că „Aristotel argumentează că funcționarea perfectă a celei mai înalte activități a lumii este singura justificare, singura rațiune a existenței lumii.” (J. H. Randall, *Aristotle*, Columbia UP, New York, 1960, p. 141). „Dumnezeu este immanent în lume, ca ordinea sa inteligibilă, și transcede lumea ca idealul său final: Dumnezeu este atât cauză formală, cât și finală.” (*Idem*, p. 143). Ideea Mișcătorului Nemișcat în calitate de cauză finală pare a funcționa corespunzător în continuare, excluzând necesitatea de a-i conferi acestuia și statutul de cauză formală. Spațiul principal în care se identifică argumente în favoarea pretenției imanentei este analogia Mișcătorului Nemișcat ca general al armatei universale (Aristotel, *Metafizica*, 1075a 11). Aristotel sugerează că Binele universului este o entitate separată și simultan o clasificare ordonată a părților sale, după cum o armată își identifică binele propriu atât în ordinea impusă de general, cât și în figura generalului însuși. Generalul este independent în raport cu această ordine, în timp ce ordinea depinde de el. Totuși, aceasta reprezintă o analogie incompletă, întrucât generalul nu ar fi general în lipsa unei armate, iar Mișcătorul Nemișcat nu ar fi Mișcător Nemișcat în absența existenței cosmosului. Georgiadis observă că „Ar trebui, presupun, să reținem numai similaritățile relevante ale metaforei, și nu diferențele. Trebuie notat faptul că numai ordinea lumii poate fi o soluție, și nu există nici o sugestie conform căreia lumea își datorează originea lui Dumnezeu. Mai degrabă, sugestia este că Dumnezeu și lumea există independent unul față de celălalt.” (C. Georgiadis, *Aristotle's Theology and its Influence on the Philosophers of Islam, Judaism and Christianity*, „Dialogue in Humanism”, III, 1, 1993, p. 15). Fuller consideră că „pasajul este mai mult decât contrabalansat printr-o tendință de a-l privi pe Dumnezeu ca ființă esențială situată în afara ordinii naturale.” (B.A.G. Fuller, *Aristotle*, Holt Rinehart, New York, 1931, p. 142).

²¹ Aristotel, *Metafizica*, 1072b 3-5. Tredennick traduce: „cauza finală este nu numai binele unui lucru anume, ci și binele ce este sfârșitul unei acțiuni. Ultimul sens se aplică lucrurilor imobile, în timp ce primul, dimpotrivă, și cauzează mișcare pentru că este obiect al iubirii, în timp ce orice alte lucruri cauzează mișcare deoarece ele însele se află în mișcare.” (Aristotle, *Metaphysics*, trad. Tredennick, Loeb Classical Library, London, 1956).

²² Cu excepția cazurilor sufletelor raționale și posibil cel al mișcătorilor nemișcați de ordin secund.

substanțiale. Dacă Mișcătorul Nemișcat este imaterial și imuabil (ἀκίνητος), atunci manifestă ființă și unitate într-o expresie desăvârșită. În alți termeni, toate substanțele exercită ființă și unitate în mod natural și, întrucât Aristotel critică absența eficacității cauzale platoniciene a Teoriei Formelor, nu poate sugera că Mișcătorul Nemișcat deține o astfel de conexiune cauzală metafizică, aparținând Ființei și Unității. Substanțele nu transmit Ființă și Unitate altor substanțe pentru că substanțele însele dețin propria ființă și unitate; se poate susține că substanțele coruptibile necesită mișcare în vederea propriei generări, însă nu și faptul că Mișcătorul Nemișcat le asigură ființă și unitate.

Funcția Mișcătorului Nemișcat este de a garanta mișcarea²³, în calitate de entitate perfectă ce funcționează drept cauză finală a mișcării Primului Mișcător Mișcat: „Primul Mișcător Mișcat ca expresie a iubirii înfățișează o imagine fizică a contemplației eterne – imagine fizică ce este mișcarea eternă a sferei.”²⁴ Dificultatea imediată este că actualitatea potențialității mișcării Primului Mișcător Mișcat trebuie situată într-o entitate distinctă de acesta, cu toate acestea, în cazul acestei ființe κίνησις este ἐνέργεια, actualitatea fiind mișcare. Astfel, Primul Mișcător Mișcat imită într-o manieră proprie (materială și fizică) desăvârșirea Mișcătorului Nemișcat²⁵.

Concepția platoniciană a mimesis-ului constituie o problematică majoră întrucât separarea Formei și Materiei sustrage instanței materiale orice mecanism grație căruia imitația și reprezentarea sunt instanțiate. În metafizica aristotelică, totuși, în absența unei imitații integrate participării, mimesis-ul nu mai reprezintă un nucleu problematic similar platonismului, ci o tentativă de a se circumscrie unui obiect al dorinței. Întrucât Mișcătorul Nemișcat este un obiect al dorinței Primului Mișcător Mișcat, dorința este exprimată în acest caz prin intermediul mimesis-ului, imitând astfel în mod desăvârșit o actualitate perfectă, mai precis actualitatea fizică perfectă sau mișcarea circulară redată în maniera dorinței unei finalități exemplare. Cunoașterea obiectului conduce la dorința identificării cu acesta, în pofida limitelor de natură empirică ale imitatorului și, în consecință, în condițiile în care Primul Mișcător Mișcat iubește Mișcătorul Nemișcat și dorește să devină ca acesta, atunci cel dintâi își actualizează propria versiune de perfecțiune, mișcarea circulară.

²³ Funcția Mișcătorului Nemișcat de garant al mișcării, se observă din demonstrația lui Aristotel ce tratează natura imaterială a acestuia, bazată pe anumite principii din Capitolul VIII al *Fizicii*. Existența unei substanțe eterne, imobile și separate, nu prezintă implicații majore pentru că aceasta cauzează mișcare în vederea unui timp infinit. În consecință, ceea ce cauzează mișcare infinită sau mișcarea unui interval temporal infinit nu deține validitate într-un univers empiric, temporal limitat. De asemenea, argumentul este aditional demonstrației imaterialității sale.

²⁴ S. Broadie, *What Does Aristotle's Prime Mover Do?*, Manuscris, SAGP/APA, December 1994, p. 2.

²⁵ Ross notează că „Dumnezeu este cauza eficientă prin faptul de a fi cauză finală, și numai astfel. Cu toate acestea el este cauză finală nu în sensul de a fi ceva care nu este niciodată, ci a ceva care este întotdeauna. El este o ființă nemuritoare a cărei influență radiază în univers într-un asemenea mod încât tot ceea ce se întâmplă (...) depinde de El.” (W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1924, p. 181).

Obiecția evidentă, remarcată de Broadie²⁶, este că existența reală a unei asemenea cauze exemplare nu este necesară procesului de actualizare al elementului care execută mimesis-ul, deoarece existența acesteia ar putea fi pur și simplu exclusiv stipulată ipotetic. Într-adevăr, soluția parțială a lui Aristotel înaintată problemei separării Formelor se concentrează în jurul reintegrării Formei și Materiei astfel încât „imitatorul” să dețină criteriile ontologice revendicate actualizării și procreării. În aceste circumstanțe, procesul va implica trei considerații majore: mai întâi, Aristotel stipulează un Mișcător Nemișcat situat într-o actualitate desăvârșită pentru că orice mișcare conține prin definiție o potențialitate a cărei actualizare este imposibilă. Apoi, dacă Primul Mișcător Mișcat permite intervenția unei iluzii (de exemplu, dacă mișcarea actuală a acestuia este asigurată de eroarea existenței unui Mișcător Nemișcat), atunci suprimarea iluziei deține condiții egale de valabilitate, provocând prin extensie amenințarea sau extincția mișcării cosmosului; de asemenea, dacă Mișcătorul Nemișcat există iar Primul Mișcător Mișcat este indus în eroare cu privire la imposibilitatea existenței acestuia, atunci mișcarea este supusă unui tratament similar de suprimare, astfel încât posibilitatea introducerii unei instanțe iluzorii devine o ipoteză inacceptabilă. În cele din urmă, distincția dintre mimesis-ul platonician și imitația unui element exemplar din cadrul aristotelismului se detașează opozitiv: în cazul lui Platon, imitatorii substanțelor universale nu dețin esența necesară identificării cu elementele exemplare la care se raportează, prezentând absența Formei sau a substanței²⁷; în cazul lui Aristotel, dimpotrivă, atât cel care imită, cât și obiectul imitat conțin elemente comune, complete. Obiectele exemplare instanțiate în mod particular sau paradigmele, precum *phronimos* sau Mișcătorul Nemișcat, pot fi imitate și transformate în obiecte dezirabile, cerință revendicată, de altfel, de concepțiile obiceiului și virtuții *Eticii nicomahice*. Apoi, Formele platoniciene eșuează în raportul mișcării pentru că obiectul fizic nu deține nici un element substanțial implicat în exercițiul imitării paradigmei, permisă de Aristotel prin intermediul reintegrării Materiei și Formei. În consecință, a susține că ființa și unitatea imitatorului sunt derivate metafizic din cadrul ființei și unității Primului Principiu induce instaurarea unei scheme metafizice pe care Aristotel o asociază ierarhiei metafizice platoniciene, respingând-o. Aristotel se opune, în aceste condiții, ideii unei univocități graduale a Ființei.

²⁶ S. Broadie, *What Does Aristotle's Prime Mover Do?*, Manuscris, SAGP/APA, December 1994, p. 3; L. P. Gerson, *Plotinus*, Routledge, London, 1994, p. 139.

²⁷ Dacă obiectele empirice platoniciene s-ar identifica cu elementele exemplare, atunci necesitatea imitării Formelor în vederea obținerii statutului exemplar ar fi exclus. Afirmația nu implică, totuși, faptul că Primul Mișcător Mișcat este identic cu Mișcătorul Nemișcat atunci când cel dintâi este actualizat. Gândirea Primului Mișcător Mișcat aparține unei substanțe sensibile pe deplin actualizate, în timp ce aceea a Mișcătorului Nemișcat reprezintă actualizarea completă a unei substanțe imateriale.

Univocitate, cauzalitate și mișcătorul nemișcat

Anumiți critici²⁸ sugerează că un fragment al *Metafizicii* indică faptul că Aristotel a cultivat o conexiune causală între ființa Mișcătorului Nemișcat și aceea a lucrurilor particulare (în acest caz al univocității graduale, există o singură noțiune a Ființei și un exemplu perfect al acesteia, în timp ce lucrurile particulare dețin un tip similar de ființă, în grade direct proporționale cu distanța lor conceptuală în raport cu exemplul desăvârșit al Ființei): „Dar adevărul nu-l putem cunoaște dacă nu cunoaștem cauza. Un lucru oarecare constituie cauza celorlalte lucruri în măsura cea mai mare, atunci când el e inerent acestora, ca o notă comună a lor. Așa, de pildă, Focul e lucrul cel mai cald, pentru că el e cauza căldurii și la celelalte lucruri. De aceea cel mai adevărat lucru e acela care e pricina adevărului și a celorlalte lucruri provenite din el. De aceea, în chip neapărat, principiile celor veșnic existente conțin cea mai mare doză de adevăr. Căci ele n-au însușirea de a fi adevărate numai în chip temporar, iar temeiul adevărului lor nu stă în afară de ele, ci ele sunt temeiul adevărului celorlalte lucruri. Așa că fiecare lucru participă la adevăr în măsura în care participă la Ființă.”²⁹ Sugestia conform căreia principiile obiectelor eterne sunt cauza ființei (αἰτιον του εἶναι) celorlalte lucruri se configurează în termenii actualității ce garantează mișcarea, independent de conexiunea causală implicată de o univocitate graduală³⁰. Totuși, ceea ce este cauzat de către αἰτιον του εἶναι s-ar putea referi exclusiv la cauza generării substanțelor asemenea exemplului *Eticii nicomahice*³¹, în fragmentul anterior existând, în consecință, o premisă disimulată afirmând că principiile obiectelor eterne cauzează ființa celorlalte obiecte (non-eterne) prin intermediul asigurării mișcării, argumentul fiind, de altfel, consistent atât cu principiile *Fizicii*, cât și ale *Metafizicii*. În consecință, paradigma soluționează dificultatea impunerii unui tip distinct de cauzalitate „participatorie”, o univocitate graduală în opoziția dependenței Ființei și Unității în raport cu substanța.

În privința relației accidentelor și a particularelor concrete, în cadrul căreia ființa celor dintâi pare a se configura direct proporțional în raport cu ființa celor din

²⁸ L. P. Gerson, *Plotinus*, Routledge, London, 1994, pp. 133, 139.

²⁹ Aristotel, *Metafizica*, 993b 23-31.

³⁰ L. P. Gerson, *Plotinus*, Routledge, London, 1994, p. 333.

³¹ Aristotel, *Etica nicomahică*, 1161a 16, 1162a 7, 1165a 23. Gerson (L. P. Gerson, *Plotinus*, Routledge, London, 1994) respinge această variantă întrucât: în primul rând, principiile obiectelor eterne, spre deosebire de părinți (exemplul aparține *Eticii nicomahice*), nu dețin o cauză a ființării și, în al doilea rând, cauza ființării este în mod evident non-echivalentă în acest fragment cu o cauză de „a veni în ființă” (cu toate acestea, Aristotel nu stipulează o cauză de a fi a principiilor). Astfel, în condițiile în care Gerson afirmă că obiectele eterne participă la ființare și nu principiile acestora, dacă principiile eterne guvernează Mișcătorul Nemișcat și Primul Motor Mișcat, atunci acestea sunt cauzele ultime ale generării celorlalte obiecte, din moment ce geneza revendică mișcare iar mișcarea este nucleul respectivei relații. În concluzie, Gerson admite necesitatea unui instrument de tipul cauzalității eficiente, însă impune simultan noțiunea unei cauzalități graduale univoce, argumentând funcția pe care cauzalitatea finală îl deține în asigurarea cauzalității eficiente sau a mișcării ca element unitar al sistemului.

urmă, faptul că accidentele sunt dependente în raport cu substanța nu instaurează o caracteristică derivată, ci exclusiv faptul că ființa accidentală este o consecință a hermeneuticii ființei substanțiale: „elementele din fiecare categorie reprezintă veritabile *onta*, ființa accidentală fiind un mod al Ființei. Dependența reală nu semnifică aici, precum în cazul lui Platon, o pierdere de Ființă și de realitate.”³² Însă nu exclusiv accidentele, ci, de asemenea, celelalte semnificații ale substanței, generate, inanimate sau eterne, există *per se*, cu diferența că existența acestora se poate distribui dependent sau independent, etern sau contingent. Mișcătorul Nemișcat nu reprezintă (precum în cazul focului din *Metafizica* II) cauza emanativă a substanțelor materiale³³, ci numai cauza finală a acestora în sensul aristotelic, a contemplației în calitate de cea mai înaltă actualitate a sufletului uman. În consecință, în circumstanțele în care procesul mișcării este implicat în evoluția lumii materiale, mișcarea necesară generării este asigurată, și, o dată ce generarea este instanțiată, substanța își revendică propria ființă și unitate.

Mișcătorul Nemișcat acționează drept garant al mișcării primei mișcări eterne, circulare, tratate în *Fizica*. Mișcătorul Nemișcat este așadar dorit de către Primul Motor Mișcat, dar nu de toate celelalte obiecte, cu excepția, poate, cazului în care Mișcătorul Nemișcat constituie o cauză exemplară a contemplării umane, omul identificându-și actualitatea în cadrul contemplării Mișcătorului Nemișcat. A sugera că ființa și unitatea celorlalte obiecte sunt propagate prin intermediul Mișcătorului Nemișcat, sau că acestea tind către o Ființă și Unitate care le transcede reprezintă, atunci, o regresie în domeniul Formelor și imitației platoniciene. Se poate astfel afirma că substanțele manifestă ființă și unitate în virtutea propriului statut substanțial.

În procesul reintegrării Formei și Materiei, Aristotel se situează în opoziția ierarhiei metafizice platoniciene. Ideea conform căreia celelalte obiecte își extrag unitatea grație imitației este nevalidă în condițiile în care substanțele intervin drept vectorii Ființei și Unității. În alți termeni, în aceeași manieră în care Aristotel îi poate reproșa lui Platon aparența absurdă a Formelor sale, poate afirma, de asemenea, că Mișcătorul Nemișcat nu este necesar distribuției de ființă și unitate lucrurilor, întrucât aceasta este o funcție a propriei lor substanțe.

Substanțele coruptibile manifestă ființă și unitate similar substanțelor incoruptibile, deși procedul este realizat diferit, direct proporțional tipurilor de substanțe ale fiecărui element distinct. Cu toate acestea, Mișcătorul Nemișcat este necesar asigurării mișcării, iar mișcarea garantează ființa celorlalte obiecte, întrucât

³² M. Husain, „The Multiplicity in Unity of Being *Qua* Being in Aristotle’s *Pros Hen* Equivocity” (1981), *The New Scholasticism* 55(2).

³³ Nu este însă nici cauză eficientă. Georgiadis afirmă că „Aristotel remarcă în trecere că noi dorim un anumit lucru pentru că acesta este bun; nu este bun întrucât îl dorim. Gândirea este principiu. Astfel, valoarea obiectivă și recunoașterea sa rațională sunt fundamentale pentru argumentul lui Aristotel în privința Primului Motor. Trebuie de asemenea notat că numai cauzalitatea finală, și nu cauzalitatea eficientă, pare a fi modalitatea cauzală a Primului Motor Nemișcat.” (C. Georgiadis, *Aristotle’s Theology and its Influence on the Philosophers of Islam, Judaism and Christianity*, „Dialogue in Humanism”, III, 1, 1993, p. 14).

este revendicată de producerea tehnică și naturală a procreării. Existența mișcării permite intervenția mișcărilor primare și facilitează exercițiul relațiilor act-potență, în absența cărora generarea nu este posibilă: „viețuitoarea este o ființă sensibilă care nu se poate defini fără noțiunea mișcării și, implicit, nici fără de părțile sale, care sunt organizate într-un anume fel.”³⁴ În fapt, Aristotel oferă un sistem kinetic ce funcționează drept garant al mișcării în virtutea existenței unui element a cărei actualitate este mișcare; ulterior, Aristotel va dezvălui un mecanism al imitației ce permite participantului să participe în mod activ, obiectul imitației fiind implicat în proces alături de imitator.

Astfel, problematicile fizice și cosmologice sunt soluționate în termenii substanței, raporturile acesteia cu Primul Motor Mișcat în termenii mișcării, iar actualitatea kinetică a Primului Motor Mișcat în relație cu Mișcătorul Nemișcat în termenii unui mimesis exemplar. Încă o dată, ceea ce ierarhia metafizică platoniciană nu posedă se configurează în paradigma unui element capabil să cauzeze și să determine mișcarea prin intermediul naturii proprii. Intervenția aristotelică în cadrul continuității mișcării introduce un garant al mișcării situat el însuși în mișcare, iar primatul actualității solicită un garant al mișcării ce necesită un garant actual și nemișcat. În consecință, primatul substanței instituie faptul că fiecare substanță deține ființă și unitate în virtutea propriei substanțialități, această substanțialitate revendicând un garant fizic și metafizic, cel dintâi asigurând existența unui particular concret, iar ultimul mișcarea necesară generării. Acești garanți cosmologici ai actualității și mișcării sunt deopotrivă cauze sau explicații particulare, evoluând în perimetrul unor entități unitare. În cele din urmă, Plotin va respinge o asemenea explicație cosmologică.

II. TEOLOGIE ȘI ONTOLOGIE: COSMOLOGIA ARISTOTELICĂ ȘI PROBLEMA PRIMELOR PRINCIPII. METAFIZICA ÎNTRE TEOLOGIE ȘI ONTOLOGIE

Mișcătorul nemișcat sau gândirea care se gândește pe sine

Mișcătorul Nemișcat al lui Aristotel este implicat în gândirea propriei ființe, reprezentând o Minte desăvârșită ce se gândește pe sine. Aristotel sugerează, conform afirmațiilor anterioare, că obiectele imateriale sunt unități esențiale, Mișcătorul Nemișcat fiind, în consecință, o asemenea unitate. Absența Materiei indică absența potențialității, alterării sau mișcării, iar Mișcătorul Nemișcat este incapabil de a-și modifica structura cognitivă, întrucât este actualitate pură, unitară. Ființa sa este imuabilă și manifestă o activitate perfectă, aceea de a se gândi pe sine. În alți termeni, ființa, unitatea și gândirea sa sunt identice.

Aristotel afirmă că existența Mișcătorului Nemișcat este similară binelui de care omul se bucură temporar, funcție esențială, exercitată grație actualității sale,

³⁴ Aristotel, *Metafizica*, 1036b 27-30.

confundate cu propria sa fericire, contemplația fiind expresia gândirii Mișcătorului Nemișcat: „Viața lui contemplativă e cea mai minunată ce se poate închipui, dar nouă ni-s hărăzite doar puține clipe de acest fel. Pentru El traiul acesta durează pururea – lucru care nouă ne e peste putință – deoarece la El activitatea se confundă cu fericirea sa. Tocmai pentru că starea de veghe, senzația și cugetarea sunt acte, constituie ele cea mai mare plăcere a noastră, iar speranța și amintirea au aceeași însușire de a fi plăceri datorită factorilor pomeniți mai sus. Dar Gândirea în sine are ca obiect cel mai mare bine în sine, iar Gândirea cea mai pură are ca obiect Binele cel mai pur.”³⁵

Gândirea reprezintă forma absolută a existenței, iar aceasta se instanțiază prin intermediul actualității³⁶, Aristotel continuând prin a remarcă faptul că Mișcătorul Nemișcat se gândește pe sine fără încetare, sugerând astfel că Gândirea, Intellectul și Inteligibilul sunt identice: „Astfel, Gândirea se gândește pe sine însăși prin participarea la Inteligibil (αὐτόν δε νοεῖ ο νοῦς κατὰ μεταλήψιν τοῦ νοητοῦ), căci ea însăși devine inteligibilă, intrând în atingere (γίγνεται θιγγανῶν) cu obiectul său și cugetându-l, astfel că Intellectul și Inteligibilul se confundă devenind identice (ταυτὸν νοῦς καὶ νοητὸν). Căci receptaculul Inteligibilului și al Substanței este Gândirea (τὸ γὰρ δεκτικὸν τοῦ νοητοῦ καὶ τῆς οὐσίας νοῦς), care, manifestându-se în act (ἐνεργεῖ), posedă Inteligibilul.”³⁷

Aristotel cercetează dacă identitatea dintre νοῦς și νοητὸν este o concepție cognitivă validă, din moment ce majoritatea clasifică gândirea și obiectul său în două sfere distincte. Plotin obiectează în această manieră împotriva paradigmei aristotelice a Mișcătorului Nemișcat, răspunzând negativ interogației ridicate de Aristotel și situând astfel Mișcătorul Nemișcat în funcția de principiu secund al propriului sistem hipostatic. Astfel, ceea ce Aristotel menține în anumite cazuri este identitatea dintre cunoaștere și obiect: „Prin urmare, dacă, în ce privește lucrurile imateriale (μὴ ὕλη ἔχει), nu este deosebire între gândire și obiectul ei, Gândirea divină și obiectul ei se vor confunda (τὸ αὐτὸ ἐστὶν) și gândirea va fi totuna (μὴ α) cu obiectul său (το νοουμένων).”³⁸

În continuare, interogația se concentrează asupra configurării Gândirii acestei contemplații a sinelui. Norman argumentează că ideea „narcisistă” a Gândirii care se gândește pe sine (unii comentatori afirmă narcisismul Primului Principiu, întrucât acesta se iubește pe sine și se gândește numai pe sine, nimic altceva nefiind demn de atenția gândirii sale) este incorectă și provine dintr-o comprehensiune neadecvată a Gândirii însăși³⁹. Conform acestuia, ideea unei Minți care se gândește pe sine este cel mai bine exprimată în *De Anima* III. 4, unde Aristotel dezvoltă o tipologie cognitivă dublă, iar criteriul diferențierii constă în situarea potențială a

³⁵ *Ibidem*, 1072b 16-20.

³⁶ Aristotle, *Metaphysics*, trad. Tredennick, X-XIV, Loeb Library, London, 1956, p. 149.

³⁷ Aristotel, *Metafizica*, 1072b 20-24.

³⁸ *Ibidem*, 1075a 3-5.

³⁹ R. Norman, *Aristotle's Philosopher-God, Articles on Aristotle*, IV, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, p. 93.

gândirii în perimetrul unei externalități sau internalități (cele două tipologii cognitive se concentrează în jurul unui intelect potențial în raport cu Formele externe, precum și al unui intelect potențial în raport cu sine însăși atunci când acesta posedă cunoașterea tuturor Formelor)⁴⁰: „Când însă intelectul se identifică cu fiecare obiect inteligibil, cum se spune despre cel ce cunoaște, care este în act (iar aceasta se întâmplă ori de câte ori el poate să cugete în act prin sine însuși), chiar și atunci el e oarecum în potență, totuși nu la fel ca înainte de a învăța sau de a descoperi ceva; iar atunci el poate să se cugete și pe sine.”⁴¹ Primul tip al gândirii indică faptul că intelectul este potențial deoarece nu își posedă obiectul, în timp ce al doilea conferă intelectului actualitate, în virtutea respectivei posesiuni⁴². Norman consideră că „în cadrul intelectului potențial intelectul devine identic cu obiectele gândirii, în timp ce în cadrul intelectului actual acesta este deja identic cu acestea înainte⁴³ de a se gândi pe sine.”⁴⁴ Totuși, dacă un intelect este potențial în raport cu un obiect extern, atunci se revendică un anumit tip de κινήσις necesar posesiunii respectivului obiect⁴⁵, însă această poziție exclude ideea conform căreia Mișcătorul Nemișcat se situează într-un raport de potențialitate cu Gândirea deoarece, spre deosebire de substanțele materiale, acesta nu conține potențialitate, ci este întotdeauna actual.

În consecință, Norman continuă argumentul aristotelic din *De Anima*, și comentează *Metafizica* Λ9: „Interogația [ce gândește Mișcătorul Nemișcat] este ridicată sub forma «care dintre cele două forme ale gândirii este angajată?» Este vorba despre intelect (capacitatea de a gândi) sau despre gândire, potențială sau actuală, este obiectul gândirii unui lucru extern sau conceptele mentale ce constituie propria sa minte? Dacă este cel dintâi – dacă esența sa nu este Gândire, ci potențialitate – atunci starea lui va fi determinată de altceva decât sine însuși, un obiect extern al gândirii, și deci nu va mai reprezenta cea mai înaltă realitate.”⁴⁶

Interpretarea uzuală a gândirii de sine a Mișcătorului Nemișcat indică ideea celui mai mare Bine posibil, excluzând elemente alogene, întrucât nici un altul nu este demn de a se circumscrie gândirii sale: „Dar, indiferent dacă substanța ei e Inteligența sau Gândirea, întrebarea e: Ce gândește ea? Și atunci, una din două: sau ea se gândește pe sine însăși, sau gândește altceva. Oprindu-ne la această din urmă alternativă, dacă ea gândește altceva, atunci sau se gândește mereu la același lucru,

⁴⁰ Aristotel, *De anima*, 429b 5. În ambele cazuri, intelectul se situează în potențialitate în raport cu un element anume, fie o Formă externă, fie el însuși, cele două cazuri sugerând, deopotrivă, existența unei dualități în cadrul Gândirii, cuprinzând două entități distincte, gânditorul și obiectul gândirii sale. Această dualitate constituie esența criticii pe care Plotin o orientează împotriva lui Aristotel.

⁴¹ Aristotel, *De anima*, 429b 5-9.

⁴² R. Norman, *Aristotle's Philosopher-God, Articles on Aristotle*, IV, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, pp. 94–95.

⁴³ Adverbul „înainte” trebuie înțeles în acest caz în termenii priorității logice și nu în hermeneutica unei priorități temporale, pentru că, dacă Mișcătorul Nemișcat se gândește pe sine în mod etern, distincțiile temporare sunt excluse în totalitate.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 95.

⁴⁵ Aristotel, *Metafizica*, 1074b 28.

⁴⁶ R. Norman, *Aristotle's Philosopher-God, Articles on Aristotle*, IV, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, pp. 94–98.

sau uneori cugetă la un lucru, iar alteori la altul. Apoi ne întrebăm mai departe: Oare e totuna sau nu dacă obiectul gândirii sale este Binele sau indiferent orice alt lucru? Sau, mai degrabă, n-ar fi oare absurd ca anumite lucruri să ajungă a fi obiectul gândirii sale? E, prin urmare, evident că ea gândește doar ce e mai divin și mai demn și nu-și schimbă obiectul gândirii, căci o schimbare ar însemna o schimbare înspre mai rău și aceasta ar fi de fapt o mișcare.”⁴⁷ Cu toate acestea, gândirea de sine nu trebuie reprezentată ca fiind în totalitate exclusivă, orice gândire actuală ce gândește în mod teoretic, și nu despre obiecte externe, fiind implicată în procesul gândirii de sine⁴⁸. În fapt, nu există nici un element capabil de a priva gândirea de parametrii săi continui și abstracti, pentru că orice gândire teoretică se distinge de gândirea umană prin intermediul eternității proprii⁴⁹. În cazul în care Mișcătorul Nemișcat gândește în absența implicării obiectelor exterioare, atunci este angajat într-o gândire orientată asupra sinelui, procesul eliminând, totuși, obligația de a se gândi exclusiv pe sine însuși. Astfel, s-ar putea afirma că este imposibil pentru acesta să se gândească la obiecte particulare contingente, din moment ce acestea capătă ființă și ulterior dispar, deoarece cunoașterea unui obiect ce există într-un timp T1 și care nu mai există într-un timp T2 ar avea capacitatea de a opera o alterare în spațiul a ceea ce există. Însă, pentru că Mișcătorul Nemișcat este o entitate complet actuală, ceea ce gândește nu poate fi modificat în nici o manieră, întrucât a gândi asupra lui „x” în timp ce se exercită capacitatea de a gândi asupra lui „y” plasează intelectul în potențialitate în raport cu „y”.

Mișcătorul Nemișcat se gândește pe sine însuși, pentru că acesta reprezintă cea mai înaltă ființă, sau cea mai unificată unitate, Substanța primă, constituind exemplul primar al Ființei și Unității și, în consecință, ilustrând ceea ce se gândește despre Ființă și Unitate în cel mai înalt grad, pentru că a gândi Gândirea însuși înseamnă a gândi Ființa și Unitatea⁵⁰.

Pentru Plotin, acțiunea aristotelică de a aserta existența Unității primare sau sugestia că aceasta se gândește pe sine însuși constituie instaurarea multiplicității Primului Principiu⁵¹. În ierarhia sa metafizică platoniciană, Plotin va retrogata Mișcătorul Nemișcat aristotelic la un nivel secund al schemei sale hipostatice, conferindu-i statutul gândirii Formelor sau *Nous*⁵².

⁴⁷ Aristotel, *Metafizica*, 1074b3-8.

⁴⁸ Aceasta reprezintă concepția plotiniană a Mișcătorului Nemișcat al lui Aristotel și, totodată, rațiunea în virtutea căreia Plotin îl respinge.

⁴⁹ „Atunci când se afirmă că Primul Motor «se gândește pe sine însuși», ceea ce se intenționează nu este o «contemplare a sinelui», ci pur și simplu acea identitate a intelectului și a obiectului gândirii ce caracterizează orice gândire abstractă” (R. Norman, *Aristotle's Philosopher-God, Articles on Aristotle*, IV, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, pp. 97).

⁵⁰ Acest prototip al substanței constituie simultan o continuitate între teologia și ontologia filosofiei aristotelice. Ideea nu sugerează, totuși, că ontologia este reductibilă la teologie, sau că își identifică apogeul în aceasta; dimpotrivă, indică faptul că aspecte importante ale ontologiei colaborează cu cel mai înalt principiu, divinul Mișcător Nemișcat, ce constituie un prototip al substanței prin excelență.

⁵¹ Aceeași constatare, probabil, a remarcat-o Platon în cazul lui Parmenide.

⁵² Identificarea plotiniană dintre Mișcătorul Nemișcat și *Nous* derivă parțial din cadrul unui fragment al *De anima*, în care Aristotel afirmă că „Bine, desigur, zic unii, că sufletul este locul

Problema substanței: teologie și ontologie

Anumiți comentatori au susținut faptul că Aristotel deține o poziție inconsistentă în domeniul diferitelor afirmații ale subiectului metafizicii. În Cartea Γ a *Metafizicii*, Aristotel pretinde că metafizica tratează Ființa ca Ființă, iar în Cartea E, teologia: „E evident deci că e de datoria unei singure științe să cerceteze tot ce e Ființă. Peste tot însă o știință e aceea care se ocupă cu Principiul suprem (τοῦ πρώτου) de care depinde și de la care și capătă toate celelalte. Or, dacă acest Principiu este totdeauna Substanța (οὐσία), atunci e de datoria filosofului să posede principiile (τὰς ἀρχάς) și cauzele (τὰς αἰτίας) substanțelor.”⁵³

Ulterior, „știința primă are ca obiect lucrurile ce sunt totodată și despărțite (χωρίστα), și nemișcate (ἀκινήτα). În chip necesar, toate cauzele au un caracter de veșnicie, dar au acest caracter mai ales cauzele nemișcate și separate, căci ele sunt cauzele acelor lucruri divine (τῶν θεϊῶν) ce sunt vizibile. Sunt, prin urmare, trei științe teoretice (φιλοσοφίαι θεωρητικά): matematica, fizica și teologia (θεολογική). Fără îndoială, dacă există undeva elementul divin, el nu poate fi decât într-o astfel de fire nemișcătoare și separată. E natural doar ca știința cea mai de seamă să aibă ca obiect domeniul cel mai vrednic de slavă. Astfel, științele teoretice sunt cele mai de vază dintre științe, iar printre științele teoretice teologia e aceea care ocupă cel mai înalt rang.”⁵⁴

Se observă totuși că Aristotel notează în debutul Cărții E că „Principiile și cauzele ființelor sunt obiectul cercetării noastre”⁵⁵, iar fragmentul Cărții Γ pare să susțină afirmații similare: „dacă acest Principiu este totdeauna Substanța (οὐσία), atunci e de datoria filosofului să posede principiile (τὰς ἀρχάς) și cauzele (τὰς αἰτίας) substanțelor.”⁵⁶ În alți termeni, cele două concepții ale metafizicii dețin totuși un numitor comun, principiile și cauzele ființelor putând fi cercetate cu succes prin studiul celei mai excelente substanțe, Mișcătorul Nemișcat.⁵⁷ În continuare, în timp ce principiile și cauzele lucrurilor se referă la celebra teorie aristotelică a cauzelor, Mișcătorul Nemișcat se menține drept cauză a ființelor (plural).

Tentativele ulterioare de a rectifica aparenta discrepanță a Cărților E și Γ argumentează în virtutea datării textului original; Natorp, de exemplu, afirmă că încercările de a identifica teologia și filosofia primă aparțin unei intervenții tardive. Cu toate acestea, deoarece Cartea K (capitolele 1-8) rezumă Carțile B, Γ și E,

formelor gândirii (Ideilor), totuși nu Sufletul în întregul său ar conține Formele, ci numai Sufletul intelectual, nu în act, ci ca potență.” (Aristotel, *De anima*, 429a 27-28). Plotin va menține ideea că orice gânditor este întotdeauna compus din două elemente, νοῦς și νοητόν, alături de potențialitate și multiplicitate.

⁵³ Aristotel, *Metafizica*, 1003b 15-19.

⁵⁴ *Ibidem*, 1026a.

⁵⁵ *Ib.*, 1025b 1.

⁵⁶ *Ib.*, 1003b 19.

⁵⁷ Faptul că se permite în acest punct pluralul principiilor și cauzelor induce prezența Primului Mișcător Mișcat, cât și a teoriei mișcătorilor multipli. De asemenea, Aristotel își rezumă reflecțiile asupra Mișcătorului Nemișcat în sintagma „De un astfel de Principiu atârnă Cerul (universul sensibil) și natura.” (Aristotel, *Metafizica*, 1072b 13, 1073a 23).

semnifică faptul că acest fragment al *Metafizicii* reprezintă o interpolare ulterioară⁵⁸, interogația privind absența unei observații asupra inconsistenței dintre E și Γ fiind nesoluționată. În opoziție, Jaeger sugerează că referințele teologice aparțin „unui stadiu platonician timpuriu”⁵⁹. Conform acestuia, filosofia primă în accepțiune teologică și platoniciană contrastează cu viziunea de maturitate a ideii filosofiei prime⁶⁰.

Atât includerea Cărilor Γ și E în sumarul Cărții K, cât și consistența lui Γ în raport cu remarcile de debut ale lui E indică faptul că pentru Aristotel ideea metafizicii drept teologie și a metafizicii drept ontologie nu se constituia într-o proporție inconsistentă. Dacă Mișcătorul Nemișcat funcționează ca Principiu Prim și entitate exemplară a Ființei și Unității și, prin intermediul Primului Motor Mișcat este cauza ultimă a substanțelor⁶¹, atunci comprehensiunea cauzelor substanțiale solicită hermeneutica celei mai excelente dintre substanțe⁶². În privința Cărții E, Patzig consideră că „este clar din aceste remarci că această contradicție stânjenitoare dintre o «filosofie primă» care este ontologie universală și o «filosofie primă» ce, precum teologia, investighează exclusiv subiectul Divinității nu a existat pentru Aristotel. Filosofia primă (...) este teologie aparținând unui tip atât de special încât este în același timp ontologie. Aristotel intenționează aici o disciplină filosofică care este atât o primă și o generală filosofie, cât și o substanță superioară tuturor celorlalte substanțe astfel încât poate fi denumită într-un anume sens substanță în general.”⁶³ Sugestia intervine în paradigma Mișcătorului Nemișcat drept exemplul prim al Substanței, în funcție de care toate celelalte substanțe sunt direct proporționale. Încă o dată, argumentul este consistent cu ideea că substanțele sunt, în cadrul unei abstracții ontologice⁶⁴, unități esențiale. Patzig susține că, pentru Aristotel, metafizica este o „știință paronimică dublă”, în virtutea existenței a două niveluri ale echivocității *pros hen*. În alți termeni, substanțele sensibile se situează în poziția unei echivocități *pros hen* în raport cu Mișcătorul Nemișcat, în aceeași manieră în care atributele sunt situate într-o relație *pros hen* în raport cu

⁵⁸ G. Patzig, *Theology and Ontology in Aristotle's Metaphysics, Articles on Aristotle*, III, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, p. 35.

⁵⁹ W. Jaeger, *Aristotle: Fundamentals of the History of His Development*, Oxford University Press, London, 1968, p. 218.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Toate substanțele sensibile revendică mișcare în vederea propriei generări, asigurată grație Primului Mișcător Mișcat, a cărui mișcare este garantată, la rândul său, de către Mișcătorul Nemișcat.

⁶² Cazul în care teologia aristotelică ar trata exclusiv o Unitate care se gândește pe sine însuși ar fi straniu, demersul regresând în cadrul științei parmenidiene sau chiar anterior acesteia.

⁶³ G. Patzig, *Theology and Ontology in Aristotle's Metaphysics, Articles on Aristotle*, III, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, p. 38. Afirmația conform căreia *Metafizica* tratează în primă instanță problematica divinității ar fi absurdă. Totuși, funcția Mișcătorului Nemișcat este esențială cercetării naturii Ființei ca Ființă, din moment ce exemplul prim al Ființei constituie de asemenea principiul tuturor celorlalte ființe.

⁶⁴ Termenul de „abstracții ontologice” se distinge astfel de abstracțiile epistemice, sau de recunoașterea componentelor separate într-un particular concret. Noțiunea este prezentă în meditația aristotelică din H 6, unde Aristotel afirmă că lucrurile care nu posedă nici un fel de materie reprezintă unități esențiale (Aristotel, *Metafizica*, 1045b 23-24).

substanțele sensibile. Totuși, asumția conform căreia echivocitatea *pros hen* este intracategorială este nevalidă, deoarece nu există nici o rațiune pentru aplicarea acesteia unor tipuri distincte de substanțe (sensibilă, material-eternă, non-materială) și, având în vedere faptul că toate substanțele reprezintă vectori ai Ființei și Unității, toate aceste substanțe în calitatea lor substanțială sunt, în consecință, elemente ce conțin intrinsec ființă și unitate. Predicația Ființei și Unității în cazul Mișcătorului Nemișcat este astfel precisă, spre deosebire de cazul particularelor sensibile, în care Ființa și Unitatea se intersectează cu materia sensibilă. Procesul introduce, apoi, potențialitatea în cadrul actualității primare a substanței sensibile, cauzându-i acesteia impedimente și astfel diferențiere; cu toate acestea, substanța nu este utilizată într-un mod echivoc în cazul particularelor concrete.

Substanțialitatea particularelor concrete este însă negată prin intermediul unei dificultăți a ierarhiei metafizice platoniciene. Aristotel asigură substanțialitate acestei paradigme și particularelor sensibile și, în aceste circumstanțe, Mișcătorul Nemișcat își exercită propria condiție de Substanță, manifestând Ființă și Unitate prin excelență, în absența Materiei și pretinzând că totalitatea substanțelor formale reprezintă unități esențiale. Patzig nu consideră că expunerea problematicii substanțiale din cărțile centrale ale *Metafizicii* este consistentă în raport cu ceea ce el denumește a fi structura unei „duble paronimii”: „cele trei așa-numite cărți ale substanței din *Metafizica* (...) nu se pot integra expunerii dublei paronimii ontologice pe care am subliniat-o. Este adevărat că în aceste trei cărți ființele celorlalte categorii sunt încă în relație cu Substanța în calitatea acesteia de «ființă primă»; dar nu există nici o urmă a unei referințe esențiale în analiza Substanței naturale în raport cu doctrina «Primului Motor»⁶⁵

Totodată, dacă funcționalitatea Substanței se concentrează în cadrul unei eficacități primare, ontologice, de a transmite Ființa și Unitatea, procesul manifestându-se atât la nivelul Mișcătorului Nemișcat cât și la acela al substanțelor sensibile, dificultatea afirmată anterior pare a se estompa. Semnificația Substanței în calitate de vector al Ființei și Unității în spațiul Mișcătorului Nemișcat și al substanțelor sensibile este identică, Mișcătorul Nemișcat deținând Ființa și Unitatea într-o proporție absolut desăvârșită, iar substanțele sensibile prezentând aceleași caracteristici, cu excepția unei proporții ușor inferioare.

În continuare, din moment ce se realizează necesitatea Mișcătorului Nemișcat drept garant al mișcării Primului Motor Mișcat, care este, ulterior, indispensabil asigurării mișcării sistemului ce permite substanțelor sensibile să identifice ființă și generare, se remarcă rațiunea lui Aristotel de a eluda discuția asupra Mișcătorului Nemișcat din cărțile centrale ale *Metafizicii*. Dimpotrivă, acestea se axează unei discuții centrale asupra substanțelor sensibile ce constituie premisa întregii structuri

⁶⁵ G. Patzig, *Theology and Ontology in Aristotle's Metaphysics, Articles on Aristotle*, III, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979, p. 46.

metafizice a mișcătorilor pe care Aristotel o consideră implicată de către substanțele sensibile⁶⁶.

Dificultatea majoră, prezentă implicit și în cazul lui Plotin, afirmă că Aristotel stipulează un obiect particular drept Cauză primară și Principiu al sistemului său. Mișcătorul Nemișcat, principiul și cauza substanțelor, constituie el însuși o substanță, iar una dintre principalele obiecții ale lui Plotin argumentează faptul că o cauză a substanțialității nu ar trebui să reprezinte prin sine însuși o substanță; astfel, principiul Unității nu trebuie să fie o unitate, iar principiul Ființei, diferit de o ființă oarecare. În opoziție cu Aristotel și cercetând un principiu al Ființei și al Unității, Plotin intenționează, în fapt, comprehensiunea Binelui platonician, expresie a „ἐπεκείνα τῆς οὐσίας”.

Primul mișcător nemișcat și problematica multiplicității

Aristotel poziționează un Mișcător Nemișcat drept garant al mișcării. În aceste condiții, intervine o dificultate distinctă, dar nu în totalitate independentă, în momentul în care se intenționează legitimarea mișcărilor sferelor celeste și variațiilor regulate ale mișcărilor planetare, introducerea unui număr multiplu de Mișcători Nemișcați în Λ fiind în conexiune directă cu problema acestei variații planetare. În această manieră a fost construit, de altfel, și proiectul platonician din *Timaios* și majoritatea lucrărilor Academiei, precum în cazul lui Euxodus și Callipus, pe care Aristotel le discută în Λ 8⁶⁷.

Pentru Aristotel, faptul că Mișcătorul Nemișcat nu posedă Materie și este complet actual indică singularitatea unei asemenea entități, argument sugerat prin intermediul pluralității obiectelor determinate de aspecte materiale, substanțele materiale deținând o funcție majoră, chiar dacă nu constituie principala cauză a individuării. Astfel, în cazul substanțelor sensibile, termenul „om” se aplică tuturor oamenilor în general, însă Socrate este unic, distinct de universalul „om” și de alți oameni pentru că Forma substanțială din interiorul său este individuală prin Materie și Formă⁶⁸. Esența primară nu deține Materie deoarece reprezintă o *energeia* completă prin excelență și, deci, este unică, atât în definiție cât și în număr ($\lambda\omicron\gamma\omega$ και ἀριθμῶ)⁶⁹.

În continuare, Aristotel identifică dificultăți în a explica existența multiplilor mișcătorilor nemișcați în absența Materiei și potențialității. În alți termeni, în *Metafizica* și *Fizica*, Aristotel preferă să simplifice problematica Materiei utilizând un sistem în care se situează un Motor ultim unic drept cauză unitară teleologică și

⁶⁶ Implicația este realizată întrucât substanțele sensibile sunt coruptibile și supuse generării, corupția și generarea acestora presupunând prezența mișcării garantate de sistemul cosmologic al mișcătorilor.

⁶⁷ Aristotel, *Metafizica*, 1073b; G. E. R. Lloyd, *Aristotle: The Growth and Structure of His Thought*, Cambridge University Press, London, 1968, p. 148.

⁶⁸ Aristotel, *Metafizica*, 1074a 34-35.

⁶⁹ *Ibidem*, 1074a 35.

exemplară. În *Fizica*, de exemplu, acesta susține că „Este deci evident că – chiar dacă sunt cu zecile de mii unele principii ale lucrurilor nemișcate, dar care pot pune în mișcare și dacă multe din lucrurile care se distrug pe sine unele se disting, iar altele se adaugă, și dacă cutare lucru nemișcat pune în mișcare lucrul acesta, iar alt lucru nemișcat pune în mișcare un altul – totuși nu există mai puțin un lucru care le conține pe toate, separat de fiecare, care este cauza faptului că unele există, iar altele nu, și a continuei schimbări. Și acest lucru este cauză a mișcării pentru acestea, iar acestea pentru altele. Dacă deci mișcarea este veșnică, va exista și un Prim Motor veșnic care le pune în mișcare, dacă este numai unul, iar dacă sunt mai multe, mai multe sunt motoarele veșnice. Trebuie să socotim că există mai degrabă unul singur decât mai multe, și limitarea decât infinitatea.”⁷⁰ Aristotel menționează posibilitatea unui multiplicată de mișcatori nemișcați, Jaeger sugerând că indicația reprezintă un element adițional tardiv atașat textului aristotelic, cu scopul de a colabora cu afirmațiile *Metafizicii* Λ8⁷¹. Totuși, Aristotel pare ezitant în afirmarea multiplilor mișcatori nemișcați, preferând poziția unei entități singulare. Este neclar, de altfel, motivul inserării unei asemenea ezitări într-un fragment ce intenționa simbioza cu afirmațiile ulterioare, favorabile multiplicității, un posibil argument constând în inconstanța lui Aristotel în cazul respectivei idei, acțiunea fiind amendată de Plotin.

Aristotel inaugurează discursul asupra multiplilor mișcatori nemișcați afirmând că Principiul Prim și Realitatea primară (αρχή και το πρῶτον τῶν οὐτῶν) constituie o entitate nemișcată, atât esențială (καθ'αυτο) cât și accidentală (συμβεβηκός), suscitând Forma primară a mișcării a cărei natură este eternă, caracteristici similare prezentând și alte mișcări spațiale secundare: „de vreme ce, pe de altă parte, pe lângă simpla mișcare de translație a Universului – mișcare pe care, spunem noi, o declanșează Substanța primă și nemișcătoare – noi vedem că există și alte mișcări de translație veșnice, anume acelea ale planetelor, căci orice corp ce se mișcă în cerc are o mișcare veșnică și nu se poate opri niciodată, cum am arătat în cărțile noastre despre *Fizică*, rezultă atunci în mod necesar că orice astfel de mișcare de translație este produsă de o Substanță veșnică și neschimbătoare în sine. Într-adevăr, natura astrelor este veșnică, constând dintr-o anume Substanță veșnică; iar Mișcătorul, la rândul lui, este și el veșnic și anterior lucrului pus în mișcare; or, știm că ceea ce e anterior unei substanțe trebuie să fie, neapărat, tot o substanță. E, prin urmare, evident că, pe temeiul cauzei pomenite mai sus, trebuie să fie atâtea substanțe – veșnice prin natura lor, nemișcate în sine și lipsite de

⁷⁰ Aristotel, *Fizica*, 259a 3.

⁷¹ W. Jaeger, *Aristotle: Fundamentals of the History of His Development*, Oxford University Press, London, 1968, p. 346; G. S. Bowe, *Aristotle and Plotinus on Being and Unity*, McMaster University, Ottawa, Canada, September 1997, p. 282. Jaeger sugerează că acest capitol reprezintă o interpolare tardivă și nefinalizată. Ezitarea lui Aristotel în raport cu numărul final al Mișcătorilor Nemișcați contribuie cu argumente similare, deși atât *Fizica* cât și *Metafizica* intenționează să demonstreze ideea multiplilor Mișcatori, indicând aparenta inconștiență aristotelică în privința dificultății mișcării celeste.

mărime – câte sunt și mișcările astrelor.”⁷² Poziția pe care Aristotel o marchează în această investigație trasează o noțiune a individuației construită prin intermediul examinării particularelor concrete materiale. Astfel, Forma reprezintă principiul primar al individuației, însă în cadrul particularelor materiale Forma se situează în relație cu o anumită cantitate de Materie comensurabilă și, în virtutea acestei comensurabilități, se distinge de alte Forme asemănătoare. Totuși, în cazul multiplicității mișcătorilor multipli, spațiu în care fiecare element este complet actual și deci independent de orice activitate potențială, distincția aristotelică între aceste entități similare nu este exigent realizată.

Aristotel își continuă argumentația precizând existența unui Univers singular, idee inconsistentă în raport cu afirmația anterioară stipulând un număr multiplu de mișcători⁷³ și, în plus, întrucât argumentul utilizat revendică necesitatea Materiei în vederea individuării unui anumit număr de universuri, intervine interogația manierei în care acești mișcători multipli se individuează: „Și faptul că nu este decât un singur Univers este evident. Căci dacă ar exista mai multe universuri, tot așa precum există mai mulți oameni, principiul mișcător al fiecărui Univers ar fi, ca formă, unul, iar ca număr, multiplu. Dar tot ceea ce ca număr este multiplu cuprinde în sine Materie.”⁷⁴ Una dintre ipoteze susține, aparent, că Aristotel ar fi realizat distincția în virtutea ordinii (ταξιν) ce le organizează sistemul, corespunzătoare mișcărilor spațiale ale corpurilor cerești: „Așadar, e limpede că există mai multe substanțe, că una ocupă primul loc, alta al doilea și așa mai departe, în aceeași rânduială care există între mișcările de translație ale aștrilor.”⁷⁵

Cu toate acestea, dificultatea se menține deoarece aceste substanțe își impun anterioritatea în raport cu ordinea în care se identifică rațiunea existenței lor (de exemplu, mișcările planetare), pentru că mișcătorii sunt elementele care explică această organizare, și nu invers. Astfel, ordinea nu poate fi invocată în calitatea unei explicații a individuației mișcătorilor și, în condițiile examinării prealabile a substanțelor sensibile, intervine sugestia că mișcătorii nemișcați, în virtutea propriei substanțialități, își creează individuarea prin sine înșiși. Însă, spre deosebire de substanțele sensibile, aceste substanțe eterne sunt complete actuale – nu dețin nici o comensurabilitate în raport cu potențialitatea în profida diferenței lor specifice – iar explicația individualității acestora se menține atunci ocultă. Consecința îl indică pe Aristotel victima dificultății distingerii între particularele imateriale, Jaeger afirmând că „Dacă Materia este principiul individuației (...), ori mișcătorii sferelor nu pot fi imateriali, pentru că formează o pluralitate de exemplare ale unui gen, ori Aristotel se contrazice pe sine însuși prin menținerea doctrinei imaterialității, deoarece aceasta exclude multiplicitatea individuală. Sau

⁷² Aristotel, *Metafizica*, 1073a 23-26.

⁷³ Ideea reprezintă un argument în favoarea ipotezei conform căreia Λ 8 constituie o interpolare tardivă (Aristotle, *Metaphysics*, trad. Tredennick, Loeb Classical Library, London, 1956, XII, 8, p. 160, n. b).

⁷⁴ Aristotel, *Metafizica*, 1074a 32-34.

⁷⁵ *Ibidem*, 1073b 1-3.

„încă acesta cade pradă contradicției prin intermediul presupuzițiilor propriei sale filosofii.”⁷⁶ Jaeger tratează Materia drept principiu al individuației, în timp ce interpretarea aristotelică examinează Forma substanțială a particularului concret în această calitate. În fapt, Aristotel construiește o noțiune a individuației fundamentată pe ideea unui particular material concret, această concepție a individuației fiind incapabilă de a colabora cu particularele imateriale concrete. Încă o dată, s-ar putea presupune că dificultățile aristotelice pot fi surmontate din moment ce Forma substanțială constituie caracteristica individuației, dar această noțiune a Formei substanțiale este întemeiată în virtutea unei analize a particularului material concret, în timp ce comensurabilitatea Formei substanțiale și a materialului concret din cadrul unei uniuni dintre Formă și Materie este elementul care individuează. Concluzia este similară, astfel, argumentului lui Jaeger, conform căruia mișcătorii nemișcați sunt entități nediferențiable în cadrul principiilor aristotelice.

Plotin se situează în opoziția discursului aristotelic ce tratează problematica individuirii multiplicității mișcătorilor nemișcați, această manieră ideatică indicând parametrii interogației majore a Ființei și Unității, întrucât Aristotel asertează, pe de o parte, existența substanțelor imateriale separate, și pe de altă parte, incoerența $\chi\omega\rho$ ι $\sigma\mu\omicron\varsigma$ platoniciene. Una dintre rațiunile negării separării este concepția aristotelică conform căreia aceasta eșuează în parmenidianism, Aristotel intenționând, dimpotrivă, să confere Ființei și Unității convertibilitate, universalitate și un caracter posterior particulelor, în raport cu care cele dintâi sunt predicate.

Atunci când Aristotel individuează particularele non-materiale, apelul său trebuie să evite Ființa și Unitatea, din moment ce acestea sunt posterioare substanțialității. Dacă Unitatea ar fi anterioară în raport cu substanțele imateriale, atunci acestea ar putea fi individuate pentru că Unitatea ar fi transmis acestora caracteristica particularității și, de asemenea, un principiu anterior al Unității ar putea constitui o explicație a faptului că entitățile imateriale sunt unități individuale. Totuși, întrucât pentru Aristotel substanțele sunt vectorii Ființei și Unității, nu există nici o argument al Unității în calitate de cauză a individuației. În alți termeni, substanțele imateriale aristotelice devin victimele capcanei parmenidianismului.

Plotin insistă asupra faptului că multiplicitatea mișcătorilor aristotelici este indistinctă, în acest cadru intervenind, de altfel, interogația conform căreia această dificultate ar susține reasertarea priorității Unității, prin intermediul utilizării ideii unui principiu anterior al Unității în favoarea întemeierii multiplicității Formelor principiului secund, *Nous*-ul. În aceste circumstanțe, afirmația negată de Aristotel apare legitimă în cazul lui Plotin, mai precis aceea că existența Formelor este direct proporțională în raport cu un principiu anterior al Unității.

În alți termeni, Plotin trasează trei observații majore în conexiune cu aserțiunile metafizice aristotelice: în primul rând, o entitate intelectuală într-o manieră intrinsecă sau o entitate existentă, în general, reprezintă un element

⁷⁶ W. Jaeger, *Aristotle: Fundamentals of the History of His Development*, Oxford University Press, London, 1968, p. 352.

multiplu, grație naturii proprii; în al doilea rând, un principiu al Unității nu constituie un obiect specific, o unitate sau o ființă distinctă în sine; în al treilea rând, ideea unui număr de principii imateriale nu funcționează în absența unui principiu anterior al Unității ce le întemeiază propria individualitate.

BIBLIOGRAFIE

- Aristotel, *De l'Âme*, Éditions Gallimard, Paris, 2005.
 Aristotel, *Fizica*, Editura Științifică, București, 1965.
 Aristotel, *Metafizica*, Editura IRI, București, 1999.
 Aristotle, *Metaphysics*, trad. Treddenick, Loeb Classical Library, London, 1956.
 Bowe, G. S., *Aristotle and Plotinus on Being and Unity*, McMaster University, Ottawa, Canada, September 1997.
 Broadie, S., *What Does Aristotle's Prime Mover Do?*, Manuscris, SAGP/APA, December 1994.
 Fuller, B.A.G., *Aristotle*, Holt Rinehart, New York, 1931.
 Georgiadis, C., „Aristotle's Theology and its Influence on the Philosophers of Islam, Judaism and Christianity”, *Dialogue in Humanism*, III, 1, 1993.
 Gerson, L. P., *Plotinus*, Routledge, London, 1994.
 Husain, M., „The Multiplicity in Unity of Being Qua Being in Aristotle's *Pros Hen* Equivocity”, *The New Scholasticism*, 55 (2), 1981.
 Jaeger, W., *Aristotle: Fundamentals of the History of His Development*, Oxford University Press, London, 1968.
 Lloyd, G. E. R., *Aristotle: The Growth and Structure of His Thought*, Cambridge University Press, London, 1968.
 Norman, R., „Aristotle's Philosopher-God”, *Articles on Aristotle*, IV, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979.
 Patzig, G., „Theology and Ontology in Aristotle's *Metaphysics*”, *Articles on Aristotle*, III, ed. Barnes, Schofield, Sorabji, Duckworth, London, 1979.
 Randall, J. H., *Aristotle*, Columbia UP, New York, 1960.
 Ross, W. D., *Aristotle's Metaphysics*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1924.